

УДК 347.68(477)

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Б. С. Киричук,

здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня, група ПР-41,
навчально-науковий інститут права

Науковий керівник – ст. викладач О. В. Подвірна

*Національний університет водного господарства та природокористування,
м. Рівне, Україна*

У статті досліджуються особливості правового регулювання спадкового договору як однієї з форм переходу права власності на рухоме та нерухоме майно. Проаналізовано зв'язок вказаного договору із нормами зобов'язального права й спадковими правовідносинами. Наведено та здійснено аналіз різних наукових позицій щодо визначення суті спадкового договору та його головних характеристик. Розглянуто й проаналізовано цивільне право зарубіжних держав на предмет законодавчого визначення й регулювання відносин з приводу укладення спадкового договору й виконання його положень.

Ключові слова: спадковий договір, приватне право, цивільне право, зобов'язальні правовідносини, правочин.

The article examines the peculiarities of legal regulation of inheritance contract as one of the forms of transfer of ownership of movable and immovable property. The author analyzes the relationship of this contract with the rules of law of obligations and inheritance relations. The author presents and analyzes various scientific positions on defining the essence of inheritance contract and its main characteristics. The author also examines and analyzes the civil law of foreign countries with regard to the legislative definition and regulation of relations relating to the conclusion of an inheritance contract and the implementation of its provisions.

Keywords: inheritance contract, private law, civil law, binding legal relations, transaction.

Спадкове право – це один із найдавніших інститутів приватного права, який тривалий час залишається актуальним з позиції його вивчення, дослідження, розвитку та вдосконалення, оскільки він пов'язаний не лише з економічними, політичними чи соціальними аспектами життя людини, але й з її шлюбними, особистими та родинними інтересами.

У зв'язку з цим варто зауважити, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) як кодекс приватного права істотно розширив диспозитивні засади регулювання цивільних правовідносин, оскільки надав суб'єктам законну можливість укладати стосовно рухомого й нерухомого майна різноманітні правочини, у тому числі спадкові договори.

Якщо в перші роки після ухвалення ЦК України від 2003 року до такої правової конструкції, як спадковий договір інтерес юристів та учасників цивільних правовідносин був незначним та обережним, то останнім часом спадковий договір набуває все більшого поширення, а в деяких випадках навіть є єдиною можливістю, яка задовольняє прагнення та потреби відчужувача майна за договором. Водночас не можна не погодитися, що спадковий договір усе ж залишається тим видом правочину, з яким пов'язують певні ризики для сторін

договору, що обумовлено насамперед недосконалістю правового регулювання на найвищому законодавчому рівні.

Проблемні аспекти реалізації положень спадкового договору активно вивчаються в працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Теоретичну й практичну основу даної статті становлять напрацювання таких дослідників, як А. Амеліна, В. Васильченко, А. Гриняк, Ю. Заїка, Р. Карпенко, Т. Коваленко, М. Кравченко, Л. Красицька, Д. Кучеренко, С. Мазуренко, Р. Майданик та І. Орлов. Водночас, попри значну кількість наукових праць, присвячених механізму реалізації положень спадкового договору, це питання залишається актуальним, зважаючи на неоднозначність та відсутність єдиної наукової позиції щодо правової природи спадкового договору, а також на відсутність сталої судової практики застосування норм вказаного інституту цивільного права.

Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, які сприяють повноцінному висвітленню та об'єктивному аналізу предмета дослідження. Так, формально-юридичний метод використовувався для аналізу чинних норм цивільного законодавства України та зарубіжних держав. Порівняльно-правовий метод використано в процесі аналізу правозастосовного досвіду провідних європейських країн щодо правового регулювання механізму реалізації положень спадкового договору.

Мета статті – проведення комплексного дослідження правової природи спадкового договору як однієї з форм передачі рухомого й нерухомого майна у власність, а також вивчення його конструктивних елементів і місця в цивільному праві України та зарубіжних держав.

Як свідчить історичний досвід, офіційний документ з аналогічною назвою «спадковий договір» був відомий та застосовувався на території України ще задовго до того, як він отримав законодавче закріплення у своєму сучасному розумінні.

За твердженнями А. Сегенюк, поняття спадкового договору як одного з типових прикладів правочину почало поширюватися в нашій державі ще наприкінці XVIII століття, коли фіксується перше застосування положень Цивільного кодексу на території західноукраїнських земель, що перебували тоді у складі Австрії. Згідно з цивільним законодавством, яке діяло в той час, спадковий договір вважався однією з підстав спадкування поряд зі спадкуванням за законом та заповітом. На відміну від сучасного розуміння, такий спадковий договір вважався чинним лише за умови його складення спільно за участі подружжя [8, С. 49].

Згідно з ст. 1302 ЦК України від 16.01.2003, за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження іншої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на зазначене в договорі майно [9]. На відміну від ЦК Австрії XVIII століття, спадковий договір у сучасному розумінні розглядається вченими як різновид зобов'язальних правовідносин, хоч і положення про нього розміщені у Книзі шостій ЦК України «Спадкове право».

Крім того, варто взяти до уваги також те, що, відповідно до ст. 1217 ЦК України, спадкування може здійснюватися лише за заповітом або за законом. Зазначена норма має імперативний характер, що дає нам можливість зробити висновок про те, що до спадкового договору не будуть застосовуватися норми спадкового права через відсутність складу спадкового правонаступництва. Це означає неможливість усунення набувача як негідного спадкоємця у разі вчинення ним убивства, замаху на вбивство відчужувача або його близьких родичів. Іншими словами, такий вид договорів пов'язаний з спадковими правовідносинами у своєму традиційному розумінні лише моментом переходу майна у власність набувача внаслідок смерті відчужувача [7, С. 55].

Схожа позиція відображена й в судовій практиці, зокрема Пленум Верховного Суду України в п. 29 Постанови «Про судову практику в справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7 зазначив, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не варто розглядати як окремий вид спадкування, а тому на правовідносини сторін не поширюватимуться відповідні правила про спадкування, зокрема право на обов'язкову частку у спадщині [6].

Системний аналіз чинного цивільного законодавства України й відповідних наукових праць також надає підстави стверджувати, що дискусійним залишається питання про те, чи спадковий договір є одностороннім або двостороннім правочином. На переконання Ю. Заїки, спадковий договір є двостороннім правочином, оскільки права й обов'язки виникають як у набувача, так і у відчужувача, причому правам однієї сторони кореспондують обов'язки іншої сторони – і навпаки [4, С. 26]. Водночас, на наше переконання, більш чіткою і правильною є позиція І. Самойлової, яка стверджує, що модель спадкового договору є одностороннім правочином, оскільки у відчужувача відсутній прямий обов'язок вчинити певну дію чи утриматися від її вчинення, тоді як обов'язки набувача чітко встановлюються ст. 1305 ЦК України [7, С. 56]. Відтак, ми не погоджуємося з позицією Ю. Заїки щодо обов'язку не відчужувати предмет договору, оскільки при нотаріальному посвідченні спадкового договору нотаріус накладає абсолютну заборону на відчуження майна, а це, своєю чергою, унеможливорює факт розпорядження таким майном.

Зарубіжний досвід застосування інституту спадкового договору демонструє те, що такий вид договору, як правило, виступає альтернативою звичайного заповіту і являє собою угоду спадкодавця і спадкоємця щодо переходу рухомого й нерухомого майна після смерті його власника.

Історично першою з'явилася німецька модель спадкового договору. Незважаючи на те, що законодавець у §2302 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ) забороняє зобов'язання, пов'язані з установами посмертних розпоряджень, він, тим не менш, допускає виникнення договірних правовідносин на випадок смерті [1]. Подібно до цивільного законодавства України, НЦУ встановлює, що спадковим договором є правочин на випадок смерті, у якому обидві сторони договору приймають розпорядження щодо спадщини. Враховуючи подвійну правову природу цього правового інституту, спадковий договір у цивільному законодавстві Німеччини варто розуміти як правочин, який укладається на основі волевиявлення двох сторін (іншими словами, на підставі їхнього консенсусу). До такого волевиявлення застосовуватимуться положення загальної частини зобов'язального права.

На відміну від цивільного права України, німецький законодавець не допускає представництва при укладенні даного договору зі сторони спадкодавця, у будь-якому разі договір вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення при особистій присутності спадкодавця. Також, відповідно до §2286 НЦУ, укладення договору про спадкування не тягне за собою обмеження права спадкодавця розпоряджатися своїм майном. При цьому, якщо буде доведено, що спадкодавець зробив до моменту своєї смерті дарування з наміром заподіяти шкоду майновим інтересам спадкоємця за договором, останній після переходу спадщини має право на повернення від обдаровуваного дару на підставі правил про повернення безпідставно отриманого майна [1].

Як зазначають О. Дутікова та А. Гончарова, латвійська модель спадкового договору має свої відмінні особливості, хоча й з'явилася саме завдяки рецепції німецького права в кінці XIX – на початку XX століть [3, С. 669]. Так, відповідно до ст. 639 Цивільного закону Латвійської Республіки (далі – ЦЗ ЛР), спадковий договір – це спеціальна угода, в силу якої один контрагент надає іншому контрагенту право на отримання спадщини чи її частини, водночас щодо третіх осіб може бути встановлено заповідальну відмову. Подібно до

українського законодавства, ст. 643 ЦЗ ЛР встановлює необхідність нотаріального посвідчення спадкового договору, а якщо він стосується права на нерухоме майно, потрібна державна реєстрація такого договору шляхом внесення відомостей про його зміст до поземельної книги [2].

На відміну від цивільного права Німеччини, укладений спадковий договір за ЦЗ ЛР обтяжує окреме майно спадкодавця, назване в угоді, або все нерухоме майно, якщо до спадкоємця після моменту відкриття спадщини має перейти вся власність спадкодавця. Водночас, за правилом ст. 648 ЦЗ ЛР, спадкодавець може розпорядитися власним майном, але тільки за особистою згодою спадкоємця, оформленою у письмовому вигляді [2].

Незважаючи на очевидні переваги спадкового договору перед іншими правочинами у цивільному праві, деякі західноєвропейські держави, усе ж, відмовляються від визнання такого інституту як спадковий договір, називаючи його аморальним [5, С. 74].

Так, ЦК Франції забороняє договори про майбутній спадок, проте допускає їх укладення між членами подружжя. Із цього міркування випливає, що свобода договору про розпорядження спадщиною за французьким законодавством поступається заповідальній свободі. Подібно до Франції, у Польщі договір про розпорядження спадком особи, яка ще жива, є недійсним. Законний спадкоємець шляхом укладення нотаріально засвідченого договору з потенційним спадкодавцем може тільки відмовитися від спадщини. Особа, яка відмовилася від спадщини, а також її нащадки, на яких поширюється відмова, примусово відсторонюються від процесу спадкування, подібно до того, якби вони не пережили момент відкриття спадщини [7, С. 57].

Таким чином, одним із важливих інструментів регулювання відносин щодо розпорядження своєю власністю є передбачена законом можливість укладення так званого спадкового договору, який базується на праві спадкодавця вільно розпоряджатися своїм майном на випадок смерті. Встановлено, що сьогодні у наукових колах України немає єдиного підходу до визначення та розуміння інституту спадкового договору. Його особливістю є те, що попри включення до Книги 6 ЦК України «Спадкове право», його положення реалізуються на підставі правил про договірні зобов'язання.

Аналіз правозастосовної практики провідних зарубіжних держав дає очевидні підстави стверджувати, що держави на власний розсуд вирішують питання про правове регулювання інституту спадкового договору. Так, у Німеччині й Литовській Республіці спадковий договір вважається звичною альтернативою заповіту, а у Франції та Польщі цей інститут заборонений за винятком окремих умов щодо його укладення.

1. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). *Bundersministerium der Justiz* : вебсайт. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 28.11.2023).
2. Latvijas Republikas Civillikums. *Fineergodom* : вебсайт. URL: <https://fineergodom.eu/downloads/civil-law.pdf> (дата звернення: 28.11.2023).
3. Дутікова О. О., Гончарова А. В. Порівняльна характеристика інституту спадкового договору в європейському та національному законодавстві. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С. 668–671.
4. Заїка Ю. О. Механізм регулювання майнових відносин, які виникають після відкриття спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 6. С. 23–28.
5. Кухарев О. Є. Щодо питання стосовно вдосконалення інституту спадкового договору в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 72–77.
6. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. *Вісник Верховного суду України*. 2008. № 6.
7. Самойлова І. В. Спадковий договір: правова природа за законодавством України та країн Європи. *Підприємництво, господарство і право. Цивільне право і процес*. 2021. № 3. С. 54–59.
8. Сегенюк Анастасія Валеріївна. Спадковий договір: поняття, характеристика, особливості. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 49–52.
9. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40.